

УДК 342.7:355.244.2(477)

DOI 10.37749/2308-9636-2020-7(211)-1

О. І. Нелін,доктор юридичних наук, професор,
академік Академії нотаріату України

ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЯК ДЕТЕРМІНАНТА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Досліджуються основні концептуальні підходи до розуміння ідеології забезпечення прав і свобод людини в Україні, особливості її впливу на нормотворчі процеси та правозастосування. Аналізується багатоаспектність даної категорії на практиці. Відзначається, що в Україні реалізація, охорона та захист прав і свобод людини не стали домінуючими, що існують суттєві протиріччя між декларативною і практичною сферами забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Окреслюються контури її подальшого розвитку та впровадження у національну правову ідеологію держави.

Ключові слова: права та свободи людини та громадянина, правова держава, національна правова доктрина, міжнародне право, імітація прав людини, конституційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини.

У сучасній незалежній Українській державі, яка переживає етап глибокого переосмислення прав і свобод людини і громадянина, війну на Сході України (на Донбасі), ідеологія забезпечення прав і свобод людини набуває особливого значення. Суттєвість цієї проблеми лежить як у площині труднощів у забезпеченні (реалізації, охорони та захисту) прав і свобод, так і в недостатньому рівні їх захищеності від правопорушень. Звідси права і свободи людини та громадянина є засобом захисту від втручання держави в певні сфери суспільних відносин і, відповідно, засобом реалізації свободи людини і громадянина [1, с. 8].

Саме тому державознавці все частіше звертаються до використання приписів Конституції як стимулятора соціального прогресу, впровадження конституційних норм у живу тканину суспільних відносин, у діяльність державних органів і громадських об'єднань, у поведінку громадян.

Очевидно, що в цьому контексті правам людини в Україні приділяється значна увага, однак недостатньо досліджень, в яких би права людини осмислювалися системно, із залученням філо-

софсько-правового інструментарію та методології. У зв'язку з цим загострюється актуальність дослідження прав людини як фундаментальної суспільної цінності.

Зазначимо, що у вітчизняній юридичній науці питанням забезпечення й охорони прав людини були присвячені дослідження В. Буткевича, В. Волинка, К. Горностай, Т. Дудаш, В. Кампо, М. Козюбри, А. Колодія, І. Кресіної, А. Олійника, Н. Онищенко, О. Неліна, В. Погорілка, П. Рабіновича, Ю. Тодики, В. Шаповала, Н. Шукліної, Ю. Шемшученка та інших. Однак перманентні зміни у світовій політичній та економічній ситуації, правові аспекти судового захисту прав і свобод людини і громадянина потребують постійного наукового доробку.

Метою статті є розв'язання теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із дослідженням основних концептуальних підходів до розуміння ідеології захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, особливостей її впливу на нормотворчі процеси та правозастосування. За результатами дослідження запропоновано контури її подальшого розвитку та впровадження у національну правову ідеологію держави.

Вступ України до Ради Європи, прийняття Конституції України (1996), ратифікація парламентом України «Конвенції про захист прав людини і основних свобод» (1950) є тими підвалинами, які охоплюють основні напрями правової реформи в Україні, спрямованої на утвердження і забезпечення, гарантування і захист основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Слід погодитися з концепцією Н. Оніщенко, що реалізація цієї стратегічної лінії включає переклад ідей мовою конкретних нормативно-правових актів, практичних рішень, оскільки право опосередковує взаємостосунки осіб як у рамках соціальної, так і політичної системи суспільства [2, с. 39].

У цьому сенсі національна і міжнародна правова доктрина виходять із парадигми єдності, взаємозв'язку та взаємозалежності всіх різновидів прав і свобод, а відтак і їхніх гарантій.

Традиційно гарантії прийнято розподіляти на загальні та спеціальні (юридичні). Але в умовах правової держави всі гарантії слід визначати як правові, що поділяються на нормативно-правові та організаційно-правові гарантії [3].

Нормативно-правові гарантії основних прав і свобод людини та громадянина представлені системою норм конституційного права, що встановлюють і закріплюють основні права і свободи, визначають принципи та шляхи їхньої реалізації. Нормативні гарантії знаходять своє об'єктивне відображення в системі чинного законодавства України у сфері прав і свобод людини та громадянина, а саме — у Конституції, законах України та підзаконних нормативно-правових актах.

Організаційно-правові гарантії представлені системою основних суб'єктів конституційного права, що включає український народ, територіальні громади, органи державної влади й органи місцевого самоврядування та їхніх посадових і службових осіб, політичні партії, громадські організації тощо. Ці суб'єкти конституційного права уповноважені визначати основні права і свободи людини

та громадянина, закріплювати механізми їхньої реалізації та здійснювати судовий і позасудовий захист конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Автор відзначає, що особлива увага в механізмі організаційно-правових гарантій приділяється судовому та позасудовому захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. Відповідно до ст. 55 Конституції України судовий захист прав і свобод людини та громадянина здійснюється системою судів загальної юрисдикції України. Держава гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, що порушують права і свободи людини та громадянина. У випадку використання всіх національних засобів судового захисту своїх прав і свобод особа може звернутися до міжнародних судових установ, наприклад, до Європейського суду з прав людини. На сьогодні Україна посідає третє місце за кількістю звернень громадян України до цієї важливої міжнародної судової установи.

Кожен має право звернутися за захистом своїх прав і свобод до позасудових суб'єктів, уповноважених захищати конституційні права і свободи людини та громадянина. В Україні для цього існує спеціально створений орган — Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, порядок діяльності якого визначається Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. У разі, якщо національні позасудові засоби захисту прав людини вичерпано, особа має гарантоване Конституцією України право звернутися до міжнародних правозахисних організацій (ст. 55).

З огляду на сучасну теорію та практику юридичного гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина, поряд із національними нормативно- і організаційно-правовими гарантіями, варто виділяти міжнародні гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Міжнародні

спеціальні правові гарантії прав і свобод людини та громадянина прийнято розмежовувати на нормативні й інституційні.

Нормативні міжнародні гарантії представлені системою міжнародних договорів, угод і рамкових конвенцій у сфері основних прав і свобод людини та громадянина. До основних міжнародних актів у цій сфері відносять Загальну декларацію прав людини 1948 р., Європейську конвенцію про захист прав і основних свобод людини, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р., Хартію основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. і низку інших.

Інституційні міжнародні гарантії представлені системою міжнародних установ і організацій, уповноважених здійснювати судовий і позасудовий захист основних прав і свобод людини та громадянина [4, с. 77—79].

На думку В. Кампо, яку ми поділяємо, юридична школа прав людини, попри всі її позитиви, фактично не може гарантувати достатньо високої ефективності їх реалізації і захисту через розрив між правовим закріпленням даних прав і практикою їх реалізації та захисту [5, с. 155—163].

Учені К. Волинка, Ю. Тодика для об'єктивної оцінки проблеми забезпечення прав людини і громадянина в Україні пропонують враховувати реальну ситуацію, яка визначається політичними, економічними, соціальними і культурними факторами. Тому конституційне закріплення прав, свобод та обов'язків громадян України, закріплення у міжнародно-правових актах, на їхню думку, є важливою гарантією їхнього здійснення, однак не забезпечує дотримання, використання й захисту цих прав у реальному політико-правовому житті. Головне в цій проблемі не теоретична розробка прав і свобод людини (хоча таке завдання, звичайно, не знімається), а створення необхідних умов, гарантій і механізмів їхньої реалізації, тобто практична сфера [6, с. 38—48; 7, с. 333].

На жаль, Україна ще не може похвалитися особливими досягненнями в галузі забезпечення прав людини. Однак і

те, що зроблено за 29 років незалежності України, не може не викликати захоплення. Це, насамперед, новостворені інститути захисту прав людини — Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний та адміністративний суди, модернізовані інститути правозахисту — адвокатура, нотаріат тощо.

Пріоритетним для нашої держави залишається захист прав і свобод людей у зоні воєнного конфлікту на Донбасі, де має місце порушення прав людини на життя, особисту недоторканність та свободу пересування, об'єднання у професійні спілки для захисту своїх трудових та соціально-економічних інтересів, соціальний захист, права вільно обирати та бути обраними до органів державної влади тощо [8, с. 47—48].

Актуальною проблемою залишається можливість захисту прав українських громадян за кордоном, коли їхні права були порушені. Однак єдиними засобами, які змогла вчинити Україна, стали декларативні заяви МЗС України. Відсутність реальних механізмів забезпечення прав людини в геополітичному просторі не дозволила Українській державі належним чином відреагувати на порушення прав своїх громадян унаслідок їх арешту закордонними спецслужбами.

Слід зазначити, що в сучасних геополітичних умовах права людини забезпечуються не всіма державами світу. Універсальними вони стали для країн західного світу з міжнародним механізмом забезпечення прав і свобод, індивідуальним світоглядом, через призму якого вони поширюються, перш за все, на власних громадян і мають обмеження, коли йдеться про громадян країн третього світу. Особливо це проявляється на фоні сучасної міграційної кризи, коли країни Європейського Союзу ввели квоти на в'їзд мігрантів із країн Близького Сходу й Африканського континенту, щоб забезпечити власну безпеку.

Варто зауважити, що вихідцям із країн Арабського Сходу до цього не звикати, оскільки в тих країнах, які вони поки-

нули в пошуках кращого життя, ідеологія прав людини залишається під великим сумнівом. Більше того, в країнах мусульманської правової традиції і культури на них накладено пряму заборону. Це є наслідком базових цінностей східної цивілізації.

Втім, дрейф у напрямку зменшення прав людини, особливо політичних прав, має місце і в деяких західних країнах, де «інакомислення жорстоко придушується з допомогою норм кримінального права, для придушення прав людини використовується адміністративний механізм держави» [9, с. 63].

Як відзначає А. Воскресенський «ті країни Сходу, які зуміли знайти свій шлях, нерівнозначний західному, тобто нерівнозначний вестернізації, зберегли свою культурно-цивілізаційну специфіку і самобутність, збагативши досвід світового розвитку» [10, с. 4].

На нашу думку, в державах з авторитарними політичними системами для збереження свого статусу демократичної держави має місце імітація прав людини. Як правило, влада імітує права людини, закріплює їх у конституції, публічно підтримує міжнародно-правові акти, які закріплюють права людини.

Цілком слушною видається концепція, за якої загальні громадянські права повинні бути поширені на все людство, має бути створено світове громадянське суспільство. А країнам зі складним етнічним складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності й підтримкою законності та правопорядку [11, с. 188—190].

На думку А. Медушевського, «конституційна модернізація в даний час змінюється системною ретрадиціоналізацією — переглядом картини майбутнього, цінностей і стратегічних установок, які лежали в основі перехідного періоду від комуністичних диктатур до ліберальної демократії західного типу». Під впливом євроскептицизму, який став очевидним після кризи Єврозони у 2013—2014 рр., коригування зазнала і концепція прав людини, яка виразилася

«в конфлікті теоретичних ідей, норм і політичних практик» [12, с. 14; 21]. У європейських країнах — «старих» і «нових» демократіях — з'ясувалося розходження в трактовці міжнародного, національного і конституційного права.

Автор відзначає, що в Україні завжди будуть спроби встановлення авторитарного режиму. Це неминучі спокуси кожної молоді держави. І демократія тільки тоді чогось варта, коли проходить ці спокуси. Двічі ми їх уже мали — за пізнього Кучми і за раннього Януковича. Та двічі здолали. А це вже щось та й каже про Україну — вона цілком відкидає авторитаризм.

Такі спроби будуть ще, але всі вони наразі маложиттєздатні. На це є дві причини — у нас немає такої однорідності в суспільстві, як у Росії чи Білорусі, де існує одна мова, одна культура, одна православна церква, один тип історичної пам'яті. Українці в цьому плані дуже різні, і це суттєво знижує шанси на встановлення авторитарного режиму, який передбачає монополію.

Щоб тримати владу в Україні, треба йти на компроміси, а вони — хліб і вино демократії.

Також у нас наразі немає структури, з якої може зародитися авторитарний режим. Це мають бути дуже сильні інституції: або влада з потужним вождем, або силові структури (як ФСБ у Путіна, КДБ у Сталіна), або армія (як у Піночета). Жодної з них немає в Україні.

Варто згадати і слабкість громадянського суспільства як інституції. Якби воно було стійким і виконувало свою роль, контролюючи владу і визначаючи порядок денний, то спроб керівництва держави встановити новий лад просто не було б.

Аналіз теорії, ідей, концепцій, наукових праць дає змогу зробити такі **висновки**.

По-перше, у сучасному українському суспільстві існує чимало перешкод на шляху забезпечення (реалізації, охорони та захисту) прав людини та громадянина. Ще не відпрацьовано механізм реалізації прав і свобод у системі держав-

них і правоохоронних органів (зокрема, поліції).

По-друге, на сьогодні в Українській державі дуже обмежене коло засобів забезпечення (реалізації, охорони та захисту) прав і свобод людини, хоча для сучасної правової держави (якою позиціонує Україна) таких виправдань не може існувати в принципі.

По-третє, закріплення прав і свобод громадян України на конституційному рівні є важливою гарантією їхнього здійснення, однак ще не забезпечує дотримання, використання й захисту цих прав у реальному політико-правовому житті. Тому необхідним є дослідження та вдосконалення всіх конституційно-правових гарантій і механізму забезпечення основних прав і свобод людини та громадянина, за відсутності яких права і свободи людини залишаються в теорії.

Для практичної реалізації будь-якого суб'єктивного права важливо не лише записати їх в Конституції, але й докласти зусиль для того, щоб люди їх засвоїли, щоб їх виконання підкреслювалося системою реальних конституційно-правових гарантій.

По-четверте, в сучасних геополітичних умовах, враховуючи складності світової політичної ситуації, права людини і громадянина потребують не стільки в додатковому декларуванні, скільки в напрацюванні реальних механізмів забезпечення основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. У цьому контексті ріст політичних та економічних можливостей Української держави стає важливим фактором розширення участі України в захисті прав і свобод своїх громадян за межами країни.

Список використаної літератури

1. Сокурєнко В. В. Права людини як фундаментальна цінність // Національні та міжнародні механізми захисту прав людини: тези доп. Всеукр. круглого столу (м. Харків, 20 квітня 2016 р.) МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. Харків 2016. 216 с.
2. Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні: монографія / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. Київ: ТОВ «Видавництво юридична думка», 2007. 424 с.
3. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.
4. Нелін О. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні та їхній захист: навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. С. 85—86.
5. Кампо В. М. Проблемы и перспективы развития украинской модели конституционной юстиции // Сравнительное конституционное образование. 2011. № 3 (82). С. 155—163.
6. Волинка К. Г. Проблеми становлення єдиного механізму забезпечення прав і свобод особи // Вісник Запорізького юридичного інституту: наук.-практ. зб. 2000. № (12). С. 38—48.
7. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики. Харьков: Факт, 2000. С. 333.
8. Нелін О. І. Ідеологія захисту прав людини в Україні в мирний час і під час збройних конфліктів (війни) // Юридична Україна. 2019. № 5 (197). С. 46—51.
9. Алексеев С. С. О праве и правах человека в жизни современного общества // (Словарь-справочник по правам человека: основные понятия и институты). М., 2006. 468 с.
10. Воскресенский А. Д. Политические системы и модели демократии на Востоке. М.: Аспект Пресс, 2007. 190 с.
11. Батанина И. А. Проблемы демократизации российского общества в современной западной социологии // Проблемы конституционного развития России на современном этапе: Материалы научно-практической конференции / под ред. С. А. Комарова. Рязань, 1994. С. 188—190.
12. Медушевский А. Н. Конституционная ретрадиционализация в Восточной Европе и России // Сравнительное конституционное право образование. 2018. № 1. С. 13—32.

References

1. Sokurenko V. V. Prava lyudyny yak fundamentalna tsinnist // Natsionalni ta mizhnarodni mekhanizmy zakhystu prav lyudyny: Abstract. All-Ukrainian round table (Kharkiv, 20 April, 2016) MIA of Ukraine, Kharkiv, National University of Internal Affairs. Kharkiv 2016. 216 p. (in Ukrainian).
2. Problemy realizatsii prav i svobod lyudyny i gromadyanyna v Ukraini: Monograph / Edited by N.M. Onishchenko, O.V. Zaichuk. K.: «Vydavnytstvo yurydychna dumka» LLC, 2007. 424 p. (in Ukrainian).
3. Oliynyk A. Y. Konstytutsiyno-pravovyi mekhanizm zabezpechennya osnovnykh svobod lyudyny i gromadyanyna v Ukraini: Monograph. K. Alerta, KNT, Tsentr navchalnoi literatury, 2008. 472 p. (in Ukrainian).
4. Nelin O. I. Human and civil rights and liberties in Ukraine and their protection: textbook. K. VPC «Kyiv University», 2018. Pp. 85—86.
5. Kampo V. M. Problemy i perspektivy razvitiya ukrainskoi modeli konstitutsionnoi yustitsii. // Sravnitelnoye konstitutsionnoe obrazovaniye. 2011. № 3(82). pp. 155—163. (in Russian).
6. Volynka K. G. Problemy stanovlennya yedynoho mekhanizmu zabezpechennya prav i svobod osoby // Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu: nauk.-prakt. zb. 2000. № (12). Pp. 38—48. (in Ukrainian).
7. Todyka Y. N. Konstitutsiya Ukrainy: problemy teorii i praktiki. Kh.: Fakt, 2000. 333 p. (in Russian).
8. Nelin O. I. Ideology of human rights protection during peacetime and armed conflicts (wartime) // Yurydychna Ukraina. 2019. № 5 (197). Pp.46—51.
9. Aleksyeyev S. C. O prave i pravakh cheloveka v zhizni sovremennogo obshchestva // (Reference glossary in human rights: basic concepts and institutions). M., 2006. 468 p. (in Russian).
10. Voskresenskiy A. D. Politicheskie sistemy i modeli demokratii na Vostoke. M. Aspect Press, 2007. 190 p. (in Russian).
11. Batanina I. A. Problemy demokratizatsii rossiyskogo obshchestva v sovremennoy zapadnoy sotsiologii // Problemy konstitutsionnogo razvitiya Rossii na sovremennom etape: Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii / Edited by S. A. Komarov. Ryazan, 1994. Pp. 188—190. (in Russian).
12. Medushevskiy A. N. Konstitutsionnaya retraditsionalizatsiya v Vostochnoy Evrope i Rossii // Sravnitelnoye konstitutsionnoe pravoobrazovanie. 2018. № 1. Pp. 13—32. (in Russian).

Nelin A. I. Права человека и гражданина как детерминанта национального государственоведения.

Исследуются основные концептуальные подходы к пониманию идеологии обеспечения прав и свобод человека в Украине, особенности ее влияния на нормотворческие процессы и правоприменения. Анализируется многоаспектность данной категории на практике. Отмечается, что в Украине реализация, охрана и защита прав и свобод человека не стали доминирующими, что существуют существенные противоречия между декларативной и практической сферами обеспечения прав и свобод человека и гражданина. Определяются контуры дальнейшего развития и внедрения в национальную правовую идеологию государства.

Ключевые слова: права и свободы человека и гражданина, правовое государство, национальная правовая доктрина, международное право, имитация прав человека, конституционно-правовой механизм обеспечения прав и свобод человека.

Nelin O. I. Human and civil rights as a determiner of national state-building.

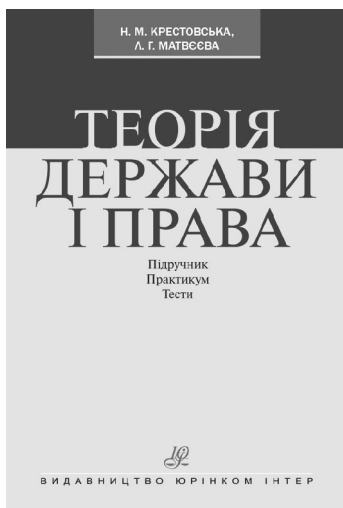
At the present stage of their development the Ukrainian society and the state are characterized by their pursuit to provide maximum realization of human and civil rights and to create a full-scale civil society. Obviously, in this context, a significant attention is paid to the human rights in Ukraine, however there is insufficient research systematically conceptualizing the human rights employing philosophical and legal instruments and methodology.

The author highlights that particular attention in the mechanism of organizational and legal remedies is paid to judicial and extrajudicial protection of human and civil rights. In accordance with the Article 55 of the Constitution of Ukraine the judicial protection of human and civil rights is maintained through the system of general jurisdiction courts of Ukraine. The state ensures the right of every person to appeal in court against any decisions, actions or inactivity of the state bodies, local self-government bodies and government officials that violate human and civil rights. In case of exhausting all remedies of his/her rights and liberties protection in national courts the person can appeal to the international courts, e.g. to the European Court of Human Rights. At present, Ukraine holds the third position in the number of its citizens' appeals to this distinguished international legal institution.

Every person is able to appeal to the extrajudicial institutions authorized to protect the constitutional human and civil rights and liberties. In Ukraine there is a special body for this purpose — the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, whose activities are determined by the Law of Ukraine «On the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights» of 23 December, 1997. In case when all extrajudicial remedies of human rights protection are exhausted, a person has the right, guaranteed by the Constitution of Ukraine, to appeal to the international human rights organizations (Art. 55).

In terms of the current theory and practice of guaranteeing the constitutional human and civil rights, together with the national regulatory, organizational and legal guarantees, it is worth to distinguish the international guarantees of the constitutional human and civil rights and liberties in Ukraine. The special international legal guarantees of the human and civil rights and liberties are usually divided into regulatory and institutional ones.

Key words: human and civil rights and liberties, constitutional state, national legal doctrine, international law, imitation of human rights, constitutional and legal mechanism for ensuring human rights and liberties.

Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г.

Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

ISBN 978-966-667-748-1

Підручник «Теорія держави і права» побудований у доступній формі на інноваційному та інтерактивному підходах до викладання юридичних дисциплін. У ньому розміщена комплексна навчальна інформація з дисциплін «Теорія держави і права» та «Проблеми теорії держави і права», а також їх повне методичне забезпечення. Він є незамінним для підготовки до семінарських (практичних) занять, заліків, семестрового та державного іспитів з теорії держави і права.

Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів юридичних вищих навчальних закладів.